

गोपयित्वा यदा संकोचं गृह्णाति, तदा द्वयी गतिः; कदाचित् उल्लसितमपि संकोचं गुणीकृत्य चित्प्राधान्येन स्फुरति, कदाचित् संकोचप्रधानतया । चित्प्राधान्यपक्षे सहजे प्रकाशमात्रप्रधानत्वे विज्ञानाकलता; प्रकाशपरामर्शप्रधानत्वे तु विद्याप्रमातृता । तत्रापि क्रमेण संकोचस्य तनुतायाम्, ईश-सदाशिवानाश्रितरूपता । समाधिप्रयत्नोपार्जिते तु चित्प्राधान्ये शुद्धाध्वप्रमातृता क्रमात्क्रमं प्रकर्षवती । संकोचप्राधान्ये तु शून्यादिप्रमातृता । एवमवस्थिते सति, 'चित्तिरेव' संकुचितग्राहकरूपा 'चेतनपदात् अवरूढा'—अर्थग्रहणोन्मुखी सती 'चेत्येन'—नील-सुखादिना 'संकोचिनी' उभयसंकोचसंकुचितैव चित्तम् । तथा च

पं० १ क. ग. पु० 'संकोचं' इति पदं नास्ति ।

पं० ५ ग. पु० प्रधानविज्ञानाकलता इति पाठः ।

पं० ७ क. पु० संकोचांशतनुतायाम् इति, ग. पु० संकोचतनुतायाम् इति पाठः ।

पं० ८ ग. पु० समाधिप्रयत्नोपार्जितेन चित्प्राधान्येन इति पाठः ।

पं० ९ क. पु० संकोचांशप्राधान्येन इति पाठः ।

पं० १० ड. पु० एवमेव स्थिते सति इति पाठः ।

पं० ११ क. पु० असंकुचितग्राहकरूपाच्चेतनादवरूढार्थग्रहेति पाठः ।

'स्वाङ्गरूपेषु भावेषु पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या ।

मायातृतीये ते एव पशोः सत्त्वं रजस्तमः ॥'

इत्यादिना स्वातन्त्र्यात्मा चित्तिशक्तिरेव ज्ञानक्रिया-मायाशक्तिरूपा पशुदशायां संकोचप्रकर्षात् सत्त्व-रजस्तमःस्वभावचित्तात्मतया स्फुरति;—इति श्रीप्रत्यभिज्ञायामुक्तम् । अत एव श्रीतत्त्वगर्भस्तोत्रे विकल्पदशायामपि तात्त्विकस्वरूपसद्भावात् तदनुसरणाभिप्रायेण उक्तम्

'अत एव तु ये केचित्परमार्थानुसारिणः ।

तेषां तत्र स्वरूपस्य स्वज्योतिष्ट्वं न लुप्यते ॥'

इति ॥ ५ ॥

चित्तमेव तु मायाप्रमातुः स्वरूपम्,—इत्याह

तन्मयो मायाप्रमाता ॥ ६ ॥

देहप्राणपदं तावत् चित्तप्रधानमेव; शून्य-

पं० ३ ग. पु० इति प्रत्यभिज्ञोक्तनीत्या स्वातन्त्र्येति पाठः ।

पं० ४ क. पु० संकोचप्रकाशात् इति पाठः ।

पं० ६ ग. पु० 'श्रीप्रत्यभिज्ञायामुक्तम्' इति वाक्यं नास्ति ।

पं० ८ ख. पु० तदनुसारिणा इति पाठः ।

पं० ९ क. पु० अत एव तु केषांचित्परमार्थेति पाठः ।

पं० १० ग. ड. पु० तेषां तत्रापि रूपस्य (तत्रापि, विकल्पदशायामपि) इति पर्यायोपेतः पाठः ।

पं० १४ ड. पु० देहप्राणपदात् तावच्चित्तं प्रधानमेव इति पाठः ।

भूमिरपि चित्तसंस्कारवत्येव; अन्यथा ततो
व्युत्थितस्य स्वकर्तव्यानुधावनाभावः स्यात्;-
इति चित्तमय एव मायीयः प्रमाता । अमुनैव
आशयेन शिवसूत्रेषु वस्तुवृत्तानुसारेण

‘चैतन्यमात्मा’ (१-१)

इत्यभिधाय, मायाप्रमातृलक्षणावसरे पुनः

‘चित्तमात्मा’ (३-१)

इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

अस्यैव सम्यक् स्वरूपज्ञानात् यतो मुक्तिः,
असम्यक् तु संसारः, ततः तिलश एतत्स्वरूपं
निर्भङ्कुमाह

१० चैतन्यमात्मा इति, चेतयते इति चेतनः, सर्वेषु ज्ञानेषु सर्वासु च
क्रियासु स्वतन्त्रः, तस्य भावः चैतन्यं, सर्वज्ञानक्रियासंबन्धमयं परिपूर्णं
स्वातन्त्र्यं; तच्च परमशिवस्यैव भगवतः संभवति, नान्येषां तत्परतन्त्राणा-
मिति प्रथमसूत्रमुक्त्वा पुनः तृतीयोन्मेषे ‘चित्तमात्मा’ इत्युक्तम् ।
अस्यार्थः यदेतत् विषयवासनाच्छुरितत्वात् नित्यं, तदध्यवसायादि-
व्यापारबुद्ध्यहङ्कृन्मनोरूपं चित्तं, तदेव अतति चिदात्मकस्वस्वरूपाख्यात्या
सत्त्वादिबुद्ध्यवलम्बनेन योनीः संचरति इति आत्मा अणुरित्यर्थः; न तु
चिदेकरूपस्य अस्य अतनमस्ति; अत एव ‘चैतन्यमात्मा’ इति स्वभा-
वभूततात्त्विकैतत्स्वरूपप्रतिपादनाशयेन पूर्वमात्मा लक्षितः, अनेन तु
एतदीयसंकोचावभासप्रधानाणवदशौचित्येन, इति न पूर्वापरवैषम्यम् ।

पं० ४ ग. पु० वस्तुवृत्तानुसारेण इति पाठः ।

पं० ११ ग. पु० विभङ्कुम् इति पाठः ।

स चैको द्विरूपस्त्रिमयश्चतुरात्मा

सप्तपञ्चकस्वभावः ॥ ७ ॥

निर्णीतदृशा चिदात्मा शिवभट्टारक एव
‘एक’ आत्मा, न तु अन्यः कश्चित्; प्रकाशस्य
देशकालादिभिः भेदायोगात्; जडस्य तु
ग्राहकत्वानुपपत्तेः । प्रकाश एव यतः स्वात-
न्त्र्यात् गृहीतप्राणादिसंकोचः संकुचितार्थग्राह-
कतामश्रुते, ततः असौ प्रकाशरूपत्व-संकोचा-
वभासवत्त्वाभ्यां ‘द्विरूपः’ । आणव-मायीय-का-
र्ममलावृतत्वात् ‘त्रिमयः’ । शून्य-प्राण-पुर्यष्टक-

११ वामदेवेन च मलत्रयस्वरूपमभिहितमस्ति । यथा

गोपितस्वमहिम्नोऽस्य संमोहाद्विरुतात्मनः ।

यः संकोचः स एवास्मिन्नाणवो मल उच्यते ॥ १ ॥

षट्पञ्चकव्यातिवशाद्विलोपितनिजस्थितेः ।

भूतदेहस्थितिर्यासौ मायीयो मल उच्यते ॥ २ ॥

यदन्तःकरणाधीनबुद्धिकर्मेन्द्रियादिभिः ।

बहिर्व्याप्यते कर्म मलमेतस्य तन्मतम् ॥ ३ ॥

तत्र आणवेनैकेन मलेन संयुक्तो विज्ञानाकलः; द्वाभ्यामाणव-मायीया-
भ्यामपवेद्यः प्रलयाकलः; त्रिभिः आणव-मायीय-कर्ममलैः संवेद्यः
कलादिधरण्यन्ततत्त्वमयः सकलः; इति ।

पं० ६ ख. ग. ड. पु० एव च इति पाठः ।

पं० ९ ग. पु० मायीयाणवकर्ममलिनत्वात् इति पाठः ।

पं० १० क. पु० मलात्रिमय इति पाठः ।

शरीरस्वभावत्वात् 'चतुरात्मा' । 'सप्तपञ्चकानि'—
शिवादिपृथिव्यन्तानि पञ्चत्रिंशत्तत्त्वानि 'तत्स्व-
भावः' । तथा शिवादि-सकलान्त-प्रमातृसप्तक-
स्वरूपः; चिदानन्देच्छा-ज्ञान-क्रियाशक्तिरूप-
त्वेऽपि अख्यातिवशात् कला-विद्या-राग-काल-
नियतिकञ्चुकवलितत्वात् पञ्चकस्वरूपः । एवं च
शिवैकरूपत्वेन, पञ्चत्रिंशत्तत्त्वमयत्वेन, प्रमा-
तृसप्तकस्वभावत्वेन चिदादिशक्तिपञ्चकात्म-
कत्वेन च अयं प्रत्यभिज्ञायमानो मुक्तिदः;
अन्यथा तु संसारहेतुः ॥ ७ ॥

एवं च

तद्भूमिकाः सर्वदर्शनस्थितयः ॥८॥

'सर्वेषां' चार्वाकादिदर्शनानां 'स्थितयः'—
सिद्धान्ताः 'तस्य' एतस्य आत्मनो नटस्येव
स्वेच्छावगृहीताः कृत्रिमा 'भूमिकाः' । तथा च
'चैतन्यविशिष्टं शरीरमात्मा ।'
इति चार्वाकाः ।

पं० १ क. पु० पञ्चकानि पृथिव्यन्तानि इति 'शिवादि' पदहीनः पाठः ।

पं० ३ क. पु० सकलान्तं प्रमातृरूप इति पाठः ।

पं० ७ ख. ड. पु० शिवैकत्वेन इति पाठः ।

पं० १५ क. ड. पु० कृत्रिमभूमय इति पाठः ।

नैयायिकादयो ज्ञानादिगुणगणाश्रयं बुद्धि-
तत्त्वप्रायमेव आत्मानं संसृतौ मन्यन्ते, अप-
वर्गे तु तदुच्छेदे शून्यप्रायम् ।

अहं-प्रतीतिप्रत्येयः सुखदुःखाद्युपाधिभिः
तिरस्कृतः आत्मा—इति मन्वाना मीमांसका
अपि बुद्ध्यावेव निविष्टाः ।

ज्ञानसंतान एव तत्त्वम्—इति सौगता बुद्धि-
वृत्तिषु एव पर्यवसिताः ।

प्राण एव आत्मा—इति केचित् श्रुत्यन्तविदः ।

असदेव इदमासीत्—इत्यभावब्रह्मवादिनः
शून्यभुवमवगाह्य स्थिताः ।

माध्यमिका अपि एवमेव ।

परा प्रकृतिः भगवान् वासुदेवः तद्विस्फु-
लिङ्गप्राया एव जीवाः—इति पाञ्चरात्राः
परस्याः प्रकृतेः परिणामाभ्युपगमात् अव्यक्ते
एव अभिनिविष्टाः ।

पं० ३ क. पु० अहं-प्रत्येयः सुखदुःखादि पाठः । ग. ख. पु० दुःखा-
द्युपाध्यभिभूत आत्मेति पाठः ।

पं० ९ क. पु० शून्यवादिन इति पाठः ।

पं० १३ क. पु० वासुदेवपदं नास्ति ।

सांख्यादयस्तु विज्ञानांकलप्रायां भूमिम्
अवलम्बन्ते ।

सदेव इदमग्र आसीत्-इति ईश्वरतत्त्व-
पदमाश्रिता अपरे श्रुत्यन्तविदः ।

शब्दब्रह्ममयं पश्यन्तीरूपम् आत्मतत्त्वम्-
इति वैयाकरणाः श्रीसदाशिवपदमध्यासिताः ।
एवमन्यदपि अनुमन्तव्यम् । एतच्च आगमेषु

‘बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धा गुणेष्वेवार्हताः स्थिताः ।

स्थिता वेदविदः पुंसि अव्यक्ते पाञ्चरात्रिकाः ॥’

इत्यादिना निरूपितम् ।

विश्वोत्तीर्णमात्मतत्त्वम्-इति तात्रिकाः ।

विश्वमयम्-इति कुलाद्यान्नायनिविष्टाः ।

विश्वोत्तीर्णं विश्वमयं च-इति त्रिकादि-
दर्शनविदः ।

एवम् एकस्यैव चिदात्मनो भगवतः स्वा-
तन्त्र्यावभासिताः सर्वा इमा भूमिकाः स्वातन्त्र्य-
प्रच्छादनोन्मीलनतारतम्यभेदिताः; अत एक

पं० २ ख. ग. पु० अवतिष्ठन्ते इति पाठः ।

पं० ४ क. पु० श्रुत्यान्तविद इति पाठः ।

पं० ५ क. पु० मयं रूपं पश्यति इति पाठः ।

पं० १४ क. ग. पु० दर्शनवादिन इति पाठः ।

एव एतावद्व्याप्तिक आत्मा । मितदृष्ट्यस्तु
अंशांशिकासु तदिच्छयैव अभिमानं प्राहिताः,
येन देहादिषु भूमिषु पूर्वपूर्वप्रमातृव्याप्तिसा-
रताप्रथायामपि उक्तरूपां महाव्याप्तिं परश-
क्तिपातं विना न लभन्ते । यथोक्तम्

‘वैष्णवाद्यास्तु ये केचिद्विद्यारागेण रञ्जिताः ।

न विदन्ति परं देवं सर्वज्ञं ज्ञानशालिनम् ॥’

इति । तथा

‘भ्रमयत्येव तान्माया द्यमोक्षे मोक्षलिप्सया ।’

इति ।

‘त आत्मोपासकाः शैवं न गच्छन्ति परं पदम् ॥’

इति च ।

अपि च ‘सर्वेषां दर्शनानां’-समस्तानां
नीलसुखादिज्ञानानां याः ‘स्थितयः’-अन्तर्मुख-
रूपा विश्रान्तयः ताः ‘तद्भूमिकाः’-चिदानन्द-
घनस्वात्मस्वरूपाभिव्यक्त्युपायाः । तथा हि

पं० १ ग. पु० एतद्व्याप्त्या इति पाठः ।

पं० ३ ख. ग. पु० देहादिभूमिषु इति समस्तः पाठः ।

पं० ७ क. पु० सर्वज्ञं ज्ञानशालिनम् इति श्लोकपादो नास्ति ।

पं० ९ क. ग. पु० तन्माया इति पाठः ।

पं० ११ ग. पु० अनात्मोपासका हेतु इति पाठः ।

पं० १३ ग. पु० चिदानन्दात्मरूपेति पाठः ।

यदा यदा बहिर्मुखं रूपं स्वरूपे विश्राम्यति, तदा तदा बाह्यवस्तूपसंहारः; अन्तःप्रशान्तपदावस्थितिः; तत्तदुद्देश्यत्संवित्संतत्यासूत्रणम्;—इति सृष्टि-स्थिति-संहारमेलनारूपा इयं तुरीया संविद्भट्टारिका तत्तत्सृष्ट्यादिभेदान् उद्धमन्ती संहरन्ती च, सदा पूर्णा च, कृशा च, उभय रूपा च, अनुभयात्मा च, अक्रममेव स्फुरन्ती स्थिता । उक्तं च श्रीप्रत्यभिज्ञाटीकायाम्

‘तावदर्थवहेन उत्तिष्ठति, पूर्णा च भवति’

इति । एषा च भट्टारिका क्रमात्क्रमम् अधिकमनुशील्यमाना स्वात्मसात्करोत्येव भक्त-जनम् ॥ ८ ॥

यदि एवंभूतस्य आत्मनो विभूतिः, तत् कथम् अयं मलावृतः अणुः कलादिवलितः संसारी अभिधीयते ?—इत्याह

पं० ६ ख. ड. पु० संपूर्णा चेति पाठः ।

पं० ७ ग. पु० क्रमेणैव स्फुरन्ती इति पाठः ।

पं० ९ ख. पु० अर्थावहेन इति, ड० पु० अर्थावहेलना उत्तिष्ठन्ति इति पाठः । ग. पु० पूर्णा च भविष्यति इति च पाठः ।

चिद्वत्तच्छक्तिसंकोचात् मलावृतः
संसारी ॥ ९ ॥

यदा ‘चिदात्मा’ परमेश्वरः स्वस्वातव्यात् अभेदव्याप्तिं निमज्ज्य भेदव्याप्तिम् अवलम्बते, तदा ‘तदीया इच्छादिशक्तयः’ असंकुचिता अपि ‘संकोचवत्यो’ भान्ति; तदानीमेव च अयं ‘मलावृतः संसारी’ भवति । तथा च अग्रतिहतस्वातव्यरूपा इच्छाशक्तिः संकुचिता सती अपूर्णमन्यतारूपम् आणवं मलम्; ज्ञानशक्तिः क्रमेण संकोचात् भेदे सर्वज्ञत्वस्य किञ्चिज्ज्ञत्वासेः अन्तःकरण-बुद्धीन्द्रियतापत्ति-पूर्वम् अत्यन्तं संकोचग्रहणेन भिन्नवेद्यप्रथारूपं मायीयं मलम्; क्रियाशक्तिः क्रमेण भेदे

पं० १ ख. पु० चिद्विभुः शक्तिसंकोचेति पाठः ।

पं० ३ क. ग. पु० स्वातव्याभेदवृत्तिव्याप्तिम् इति,

पं० ४ ड. पु० अभेदव्याप्तिम् इति पाठः ।

पं० ५ क. पु० शक्तयः संकुचिता इति पाठः ।

पं० ६ ग. पु० भवन्ति इति पाठः ।

पं० १० क. पु० ज्ञानशक्तिक्रमेण इति पाठः । ख. ग. पु० भेदसर्वज्ञत्व-किञ्चिज्ज्ञत्वान्तःकरणेत्यादि पाठः ।

पं० १२ क. पु० संकोचग्रहणे इति पाठः ।

पं० १३ क. पु० क्रियाशक्तिक्रमेण इति पाठः ।

सर्वकर्तृत्वस्य किञ्चित्कर्तृत्वासेः कर्मेन्द्रियरूप-
संकोचग्रहणपूर्वम् अत्यन्तं परिमिततां प्राप्ता
शुभाशुभानुष्ठानमयं कर्म मलम् । तथा सर्व-
कर्तृत्व-सर्वज्ञत्व-पूर्णत्व-नित्यत्व-व्यापकत्वशक्त-
यः संकोचं गृह्णाना यथाक्रमं कला-विद्या-
राग-काल-नियतिरूपतया भान्ति । तथाविधश्च
अयं शक्तिवरिद्रः संसारी उच्यते; स्वशक्ति-
विकासे तु शिव एव ॥ ९ ॥

ननु संसार्यवस्थायाम् अस्य किञ्चित् शिव-
तोचितम् अभिज्ञानमस्ति येन शिव एव
तथावस्थितः?—इत्युद्धोष्यते । अस्ति ।—इत्याह

तथापि तद्वत् पञ्चकृत्यानि
करोति ॥ १० ॥

इह ईश्वराद्वयदर्शनस्य ब्रह्मवादिभ्यः अय-
मेव विशेषः, यत्

‘सृष्टिसंहारकर्तारं विलयस्थितिकारकम् ।
अनुग्रहकरं देवं प्रणतार्तिविनाशनम् ॥’

पं० १ ख. ग. पु० भेदसर्वकर्तृत्वकिञ्चित्कर्तृत्वकर्मेन्द्रियेत्यादि-पाठः ।

पं० १० ड. पु० शिवतोचितं किञ्चिदभिज्ञानमस्ति? इति पाठः ।

पं० ११ ख. पु० येन तथावस्थानः शिव एवेत्युद्धोष्यते इति पाठः ।

पं० १५ क. पु० यतः इति पाठः ।

इति श्रीमत्स्वच्छन्दादिशासनोक्तनीत्या सदा
पञ्चविधकृत्यकारित्वं चिदात्मनो भगवतः ।
यथा च भगवान् शुद्धेतराध्वस्फारणक्रमेण
स्वरूपविकासरूपाणि सृष्ट्यादीनि करोति,
‘तथा’ संकुचितचिच्छक्तितया संसारभूमिकाया-
मपि ‘पञ्चकृत्यानि’ विधत्ते । तथा हि

‘तदेवं व्यवहारेऽपि प्रभुर्देहादिमाविशन् ।

भान्तमेवान्तरर्थोऽपि चिच्छया भासयेद्बहिः ॥’

इति प्रत्यभिज्ञाकारिकोक्तार्थदृष्ट्या देहप्राणा-
दिपदम् आविशन् चिद्रूपो महेश्वरो बहिर्मु-
खीभावावसरे नीलादिकमर्थं नियतदेशका-
लादितया यदा आभासयति, तदा नियतदे-
शकालाद्याभासांशे अस्य स्रष्टृता; अन्यदेशका-
लाद्याभासांशे अस्य संहर्तृता; नीलाद्याभासांशे
स्थापकता; भेदेन आभासांशे विलयकारिता;
प्रकाशैक्येन प्रकाशने अनुग्रहीतृता । यथा च

पं० ५ ड. पु. तथा तथा संकुचच्छक्तितया इति पाठः ।

पं० ९ ग. पु० प्रत्यभिज्ञाकारिकोक्तदशा इति पाठः ।

पं० १० ख. ड. पु० चिद्रूपमहेश्वर इति समस्तः पाठः ।

पं० १३ ख. ड. पु० ‘अस्य’ पदं नास्ति ।

पं० १५ क. पु० भेदनांशे इति, ड. पु० भेदेनाभेदांशे इति पाठः ।

सदा पञ्चविधकृत्यकारित्वं भगवतः, तथा मया वितत्य स्पन्दसंदोहे निर्णीतम् ।

एवमिदं पञ्चविधकृत्यकारित्वम् आत्मीयं सदा दृढप्रतिपत्त्या परिशील्यमानं माहेश्वर्यम् उन्मीलयत्येव भक्तिभाजाम् । अत एव ये सदा एतत् परिशीलयन्ति, ते स्वरूपविकास-मयं विश्वं जानाना जीवन्मुक्ता-इत्याम्नाताः । ये तु न तथा, ते सर्वतो विभिन्नं मेयजातं पश्यन्तो वद्धात्मानः ॥ १० ॥

न च अयमेव प्रकारः पञ्चविधकृत्यकारित्वे, यावत् अन्योऽपि कश्चित् रहस्यरूपोऽस्ति ।-इत्याह

आभासन-रक्ति-विमर्शन-बीजावस्था-
पन-विलापनतस्तानि ॥ ११ ॥

‘पञ्चविधकृत्यानि करोति’-इति पूर्वतः सं-

पं० ३ ख. ड. पु० पञ्चकृत्येति पाठः ।

पं० ४ ख. पु० माहेश्वर्यमेवोन्मीलयेत् इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० सदैव तत् इति, ग. पु० सदैवैतत्परिशीलयन्त इति पाठः ।

पं० १० क. ग. ड० पञ्चकृत्यकारित्वे इति पाठः ।

पं० ११ क. पु० अन्यदपि किञ्चिद्रहस्यरूपमस्तीति पाठः ।

पं० १३ क० पु० आभासमान इति, क. ग. ड. पु० बीजावस्थानतद्वि-
लापनेति पाठः ।

पं० १५ क. ग. ड. पु० पञ्चकृत्यानि इति, क. ग. पु० पूर्वतः संबन्ध इति च पाठः ।

बध्यते । श्रीमन्महार्थदृष्ट्या दृगादिदेवीप्रसरण-
क्रमेण यत् यत् आभाति, तत् तत् सृज्यते;
तथा सृष्टे पदे तत्र यदा प्रशान्तनिमेषं कञ्चित्
कालं रज्यति, तदा स्थितिदेव्या तत् स्थाप्यते;
चमत्कारापरपर्यायविमर्शनसमये तु संहियते ।
यथोक्तं श्रीरामेण

‘समाधिवज्रेणाप्यन्यैरभेद्यो भेदभूधरः ।

परामृष्टश्च नष्टश्च त्वद्भक्तिबलशालिभिः ॥’

इति । यदा तु संहियमाणमपि एतत् अन्तः
विचित्राशङ्कादिसंस्कारम् आधत्ते, तदा तत्
पुनः उद्भविष्यत्संसारबीजभावमापन्नं विलय-
पदम् अध्यारोपितम् । यदा पुनः तत् तथा
अन्तः स्थापितम् अन्यत् वा अनुभूयमानमेव
हठपाकक्रमेण अलंग्रासयुक्त्या चिदग्निसान्द्रा-
वम् आपद्यते, तदा पूर्णतापादनेन अनुग्रह्यते
एव । ईदृशं च पञ्चविधकृत्यकारित्वं स-

पं० १ क. पु० महादृगादिदेवीप्रसरणक्रमेणेति पाठः ।

पं० ३ ड. पु० ‘पदे’ इति पदं नास्ति ।

पं० ५ ख. ड. पु० विमर्शनसमये इति पाठः ।

पं० ८ क. पु० भक्तिभरशालिभिरिति पाठः ।

पं० १२ क. पु० पुनस्तदन्तस्तथा स्थापितमन्यदा इति पाठः ।

पं० १६ ग. पु० ईदृशपञ्चकृत्यकारिता सदा संहितापि इति पाठः ।

र्वस्य सदा संनिहितमपि सद्गुरूपदेशं विना
न प्रकाशते, इति सद्गुरुसपर्येव एतत्प्रथार्थम्
अनुसर्तव्या ॥ ११ ॥

यस्य पुनः सद्गुरूपदेशं विना एतत्परिज्ञानं
नास्ति, तस्य अवच्छादितस्वरूपाभिः निजाभिः
शक्तिभिः व्यामोहितत्वं भवति ।—इत्याह

तदपरिज्ञाने स्वशक्तिभिव्यामोहि-
तता संसारित्वम् ॥ १२ ॥

‘तस्य’ एतस्य सदा संभवतः पञ्चविधकृत्य-
कारित्वस्य ‘अपरिज्ञाने’—शक्तिपातहेतुकस्वबलो-
न्मीलनाभावात् अप्रकाशने ‘स्वाभिः शक्तिभिः
व्यामोहितत्वं’—विविधलौकिकशास्त्रीयशङ्काश-
ङ्कुकीलितत्वं यत्, इदमेव ‘संसारित्वम्’ । तदुक्तं
श्रीसर्ववीरभट्टारके

पं० २ क. पु० सद्गुरूपसपर्येवेति; अनुमन्तव्येति च पाठः ।

पं० ५ क. पु० तस्य छादितस्वरूपाभिः इति पाठः; निजाभिः इति पदं
ङ. पुस्तकादुपक्षिप्तम् ।

पं० ६ ग. पु० शक्तिव्यामोहितत्वं संसारित्वमित्याहेति पाठः ।

पं० ७ ख. पु० स्वशक्तिव्यामोहितता इति, ङ. पु० शक्तिव्यामोहितत्वम्
इति पाठः ।

पं० ९ क. ग. पु० तदा इति पाठः ।

‘अज्ञानाच्छङ्कते लोकस्ततः सृष्टिश्च संहतिः ॥’
इति ।

‘मन्त्रा वर्णात्मकाः सर्वे सर्वे वर्णाः शिवात्मकाः ॥’
इति च । तथा हि—चित्प्रकाशात् अव्यति-
रिक्ता नित्योदितमहामन्त्ररूपा पूर्णाहंविमर्श-
मयी या इयं परा वाक्शक्तिः आदि-क्षान्त-
रूपाशेषशक्तिचक्रगर्भिणी, सा तावत् पश्यन्ती-
मध्यमादिक्रमेण ग्राहकभूमिकां भासयति ।
तत्र च परारूपत्वेन स्वरूपम् अप्रथयन्ती
मायाप्रमातुः अस्फुटासाधारणार्थावभासरूपां
प्रतिक्षणं नवनवां विकल्पक्रियामुल्लासयति,
शुद्धामपि च अविकल्पभूमिं तदाच्छादितामेव
दर्शयति । तत्र च ब्राह्म्यादिदेवताधिष्ठितक-
कारादिविचित्रशक्तिभिः व्यामोहितो देहप्रा-
णादिमेव परिमितम् अवशम् आत्मानं मन्यते
मूढजनः । ब्राह्म्यादिदेव्यः पशुदशायां भेद-

पं० ३ क. ग. पु० मन्त्राः शिवात्मका इति पाठः ।

पं० ५ क. ग. पु० नित्योदितमन्त्ररूपा इति पाठः ।

पं० ६ क. पु० आदिक्षान्तशेषशक्तीति पाठः ।

पं० ८ ख. ङ. पु० मध्यमादिग्राहकेति पाठः ।

पं० ९ क० पु० स्वरूपं प्रथयन्तीति पाठः ।

पं० १० क. ग. पु० अर्थाभासां प्रतिक्षणे इति पाठः ।

पं० १४ ख. ङ. पु० शक्तिव्यामोहित इति पाठः ।

विषये सृष्टिस्थिती, अभेदविषये च संहारं प्रथयन्त्यः, परिमितविकल्पपात्रतामेव संपादयन्ति; पतिदशायां तु भेदे संहारम्, अभेदे च सर्गस्थिती प्रकटयन्त्यः, क्रमात्क्रमं विकल्पनिर्हासनेन श्रीमद्भैरवमुद्रानुप्रवेशमयीं महतीम् अविकल्पभूमिमेव उन्मीलयन्ति ।

‘सर्वो ममायं विभव इत्येवं परिजानतः ।

विश्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेऽपि महेशता ॥’

इत्यादिरूपां चिदानन्दावेशमग्नां शुद्धविकल्पशक्तिम् उल्लासयन्ति । ततः उक्तनीत्या स्वशक्तिव्यामोहिततैव संसारित्वम् ।

किञ्च चितिशक्तिरेव भगवती विश्ववमनात्

१२ विश्वानभैरवेऽपि

‘सर्वज्ञः सर्वकर्ता च व्यापकः परमेश्वरः ।

स एवाहं शैवधर्म इति दाढ्यान्च्छिवो भवेत् ॥’

इति ।

पं० २ क. पु० प्रथान्त्य इति पाठः ।

पं० ४ क. पु० विकल्पहासेन इति पाठः ।

पं० ७ क. ग. पु० इत्येवं परित्यादि-पादत्रयहीनः पाठः ।

पं० ९ क. ग. पु० नन्दावेशसारां इति, अशुद्धां विकल्पशक्तिमिति च, ख. पु० शुद्धविकल्पां शक्तिम्, शुद्धामविकल्पेति पाठान्तरयुक्तः पाठः ।

पं० ११ क. पु० शक्तिभिर्व्यामोहितत्वम् इति पाठः ।

पं० १२ क. पु० विश्वावसाननात् इति पाठः ।

संसारवामाचारत्वाच्च वामेश्वर्याख्या सती, खेचरी-गोचरी-दिक्चरी-भूचरीरूपैः अशेषैः प्रमातृ-अन्तःकरण-बहिष्करण-भावस्वभावैः परिस्फुरन्ती, पशुभूमिकायां शून्यपदविश्रान्ता किञ्चित्कर्तृत्वाद्यात्मक-कलादिशक्त्यात्मना खेचरीचक्रेण गोपितपारमार्थिकचिद्गगनचरीत्वस्वरूपेण चकास्ति; भेदनिश्चयाभिमान-विकल्पनप्रधानान्तःकरणदेवीरूपेण गोचरीचक्रेण गोपिताभेदनिश्चयाद्यात्मकपारमार्थिकस्वरूपेण प्रकाशते; भेदालोचनादिप्रधानबहिष्करणदेवतात्मना च दिक्चरीचक्रेण गोपिताभेदप्रथात्मकपारमार्थिकस्वरूपेण स्फुरति; सर्वतो व्यवच्छिन्नाभासस्वभावप्रमेयात्मना च भूचरीचक्रेण गोपितसर्वात्म्यस्वरूपेण पशुहृदयव्यामोहिना भाति । पतिभूमिकायां तु सर्व-

पं० ३ क. पु० बहिष्करणभावैरिति, ख. पु० बहिष्करणभावाभावस्वभावैरिति पाठः ।

पं० ४ क. पु० विश्रान्तकिञ्चित् इति पाठः ।

पं० ५ ख. पु० खेचरीक्रमेण इति, ग. पु० खेचरीत्वक्रमेणेति पाठः ।

पं० ६ क. पु० गगनचरीत्वक्रमेण इति पाठः ।

पं० १० क. ग. पु० प्रधानताबहिष्करणेति पाठः ।

पं० १४ ख० पु० सर्वात्म्यस्वरूपेणेति पाठः ।

कर्तृत्वादिशक्त्यात्मकचिद्गनचरीत्वेन, अभेद-
निश्चयाद्यात्मना गोचरीत्वेन, अभेदालोचना-
द्यात्मना दिक्चरीत्वेन, स्वाङ्गकल्पाद्वयप्रथासा-
रप्रमेयात्मना च भूचरीत्वेन पतिहृदयविका-
सिना स्फुरति । तथा च उक्तं सहजचमत्कार-
परिजनिताकृतकादरेण भट्टवामोदरेण विमु-
क्तकेषु

‘पूर्णावच्छिन्नमात्रन्तर्वहिष्करणभावगाः ।

वामेशाद्याः परिज्ञानाज्ञानात्स्युर्मुक्तिबन्धदाः ॥’

इति । एवं च निजशक्तिव्यामोहिततैव संसा-
रित्वम् ।

अपि च चिदात्मनः परमेश्वरस्य स्वा अन-
पायिनी एकैव स्फुरत्तासारकर्तृतात्मा ऐश्वर्य-
शक्तिः । सा यदा स्वरूपं गोपयित्वा पाशवे पदे

पं० ४ क. पु० पतिहृदये विकसिता इति पाठः ।

पं० ५ तथा चेत्यारभ्य मुक्तिबन्धदा इत्यन्तः पाठः क. ग. पु० नास्ति,
उपन्यस्तश्चात्र ख. छ. पुस्तकाभ्यां, तत्र छ. पु० पूर्णावि-
च्छिन्नमात्रास्तु इति पाठः ।

पं० १२ क. ग. पु० सानपायिनीति पाठः ।

पं० १३ क. पु० स्फुरणसारा कर्तृता आत्मैश्वर्यशक्तिरिति पाठः ।

पं० १४ ख. पु० गृहयित्वा इति पाठः ।

प्राणापान-समान-शक्तिदशाभिः जाग्रत्स्वप्न-सुषु-
प्तभूमिभिः देह-प्राण-पुर्यष्टककलाभिश्च व्यामो-
हयति, तदा तद्व्यामोहितता संसारित्वम्;
यदा तु मध्यधामोल्लासाम् उदानशक्तिं, वि-
श्वव्याप्तिसारां च व्यानशक्तिं, तुर्यदशारूपां
तुर्यातीतदशारूपां च चिदानन्दधनाम् उन्मी-
लयति, तदा देहाद्यवस्थायामपि पतिदशात्मा
जीवन्मुक्तिर्भवति । एवं त्रिधा स्वशक्तिव्यामो-
हितता व्याख्याता । ‘चिद्वत्’ इति (९) सूत्रे
चित्प्रकाशो गृहीतसंकोचः संसारी इत्युक्तम्,
इह तु स्वशक्तिव्यामोहितत्वेन अस्य संसा-
रित्वं भवति,—इति भङ्ग्यन्तरेण उक्तम् । एवं
संकुचितशक्तिः प्राणादिमानपि यदा स्वशक्ति-
व्यामोहितो न भवति, तदा अयम्

१२ आत्मा मनसा, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन संयुज्यते इति
चतुर्थसंनिकर्षः जाग्रदवस्था । आत्मा मनसा, मनो विषयेण इति त्रितय-
संनिकर्षः स्वप्नावस्था । आत्मा विषयेण इति द्वयोः संनिकर्षः सुषुप्तिः ।
केवलतात्मसंनिकर्षः तुर्या । निस्तरङ्गमहोदधिकत्वावस्थानं तु तुर्यातीता-
वस्था इति ।

पं० ३ क. पु० तदा व्यामोहता संसारीति पाठः ।

पं० ४ क. पु० धामोल्लासाम् उदानशक्तिव्याप्तिसारां व्यानेति, ख. पु०
उदानशक्तिं व्याप्तीति विश्वपदहीनः पाठः ।

.....शरीरी परमेश्वरः ।'

इत्याम्नायस्थित्या शिवभट्टारक एव,—इति भङ्ग्या
निरूपितं भवति । यदागमः

‘मनुष्यदेहमास्थाय छन्नास्ते परमेश्वराः ।’

इति । उक्तं च प्रत्यभिज्ञाटीकायाम्

‘शरीरमेव घटाद्यपि वा ये षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं
शिवरूपतया पश्यन्ति तेषां सिध्यन्ति’

इति ॥ १२ ॥

उक्तसूत्रार्थप्रातिपक्ष्येण तत्त्वदृष्टिं दर्शयि-
तुमाह

तत्परिज्ञाने चित्तमेव अन्तर्मु-
खीभावेन चेतनपदाध्यारो-
हात् चितिः ॥ १३ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्याप्रसङ्गेन प्रमेयदृष्ट्या वितत्य

पं० १ क. पु० परमेश्वर एवेति ‘एव’ पदाधिकः पाठः ।

पं० ६ क. पु० शरीरमेव ये षट्त्रिंशत्तत्त्वमयं शिवरूपतया पश्यन्ति अर्च-
यन्ति च तेषां सिध्यन्ति, घटादिकमपि तथाभिनिविशन्ति
तेषां इति नास्त्यत्र विवाद इत्युक्तसूत्रार्थेति पाठः ।

पं० ११ क. ग. पु० अन्तर्मुखीभावे चेतनेति पाठः ।

पं० १२ ख. पु० पदाध्यारोपात् इति पाठः ।

पं० १४ क. पु० दृष्ट्या वितत्यप्रायमेतत् शब्दसंगत्या व्याक्रियते इति पाठः ।

व्याख्यातप्रायमेतत् सूत्रम् ; शब्दसंगत्या तु
अधुना व्याख्यायते । ‘तस्य’ आत्मीयस्य पञ्च-
कृत्यकारित्वस्य ‘परिज्ञाने’ सति अपरिज्ञानलक्ष-
णकारणापगमात् स्वशक्तिव्यामोहिततानिवृत्तौ
स्वातन्त्र्यलाभात् प्राक् व्याख्यातं यत् ‘चित्तं’
तदेव संकोचिनीं बहिर्मुखतां जहत्, ‘अन्तर्मु-
खीभावेन चेतनपदाध्यारोहात्,—ग्राहकभूमिका-
क्रमणक्रमेण संकोचकलाया अपि विगलनेन
स्वरूपापत्त्या ‘चित्तिर्’ भवति; स्त्रीं चिन्मयीं परां
भूमिमाविशति इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु यदि पारमार्थिकं चिच्छक्तिपदं सक-
लभेदकवलनस्वभावं, तत् अस्य मायापदेऽपि
तथारूपेण भवितव्यं यथा जलदाच्छादित-

१४ तथा चोक्तम्

‘स पुनः शास्त्रभवेच्छातः शिवाभेदं परामृशन् ।

क्रमान्मन्त्रेश-तन्नेतुरूपो याति शिवात्मताम् ॥’

इति ।

पं० ४ क. ग. पु० करणापगमादिति पाठः ।

पं० ५ क. पु० स्वातन्त्र्यलाभादिति पाठः ।

पं० ६ क. पु० संकोचिनी बहिर्मुखता इति पाठः ।

पं० ८ ग. पु० विगलने इति सप्तमीनिर्दिष्टः पाठः ।

पं० ९ क. पु० पराभूमिम् इति समस्तः पाठः ।